

O‘ZBEK TILINING NUTQ USLUBLARI

Soyipov Sunnatilla Normatovich

JDPU O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi
kafedrası dotsenti

ANNOTATSIYA

Uslub — tilning inson faoliyatining muayyan sohasi bilan bog‘liq vazifalariga ko‘ra ajratilishi. Kishilar faoliyatning barcha sohalarida aloqa qilish jarayonida tildagi leksik, frazeologik, grammatik va fonetik vositalarni tanlash va ishlatishda birbirlaridan ma‘lum darajada farq qiladilar. Umumxalq tili doirasida til vositalarining bunday tanlab olinishi nutqning xilmaxil ko‘rinishlarining paydo bo‘lishiga olib keladi. Nutq Uslub tilning vazifasi bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi. Ushbu maqolada nutq uslublarining strukturalari, vazifalari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: nutq uslublari, ilmiy uslub, badiiy uslub, so‘zlashuv uslubi, rasmiy-idoraviy uslub, ommabop (publitsistik) uslub.

Uslubiyat tilshunoslik fanining bir bo‘limi bo‘lib, nutq jarayonida til hodisalarining maqsadga, sharoitga va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyatlari bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslublar, til vositalarining nutqda qo‘llanish yo‘llari, fonetik, lug‘aviy, frazeologik va grammatik birliklarning qo‘llanish xususiyatlari o‘rganiladi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma‘lum bir sohada qo‘llanadigan ko‘rinishi adabiy til uslubi deyiladi. O‘zbek adabiy tilida quyidagi asosiy nutq uslublari bor:

1. So‘zlashuv uslubi
2. Ilmiy uslub
3. Rasmiy-idoraviy uslub
4. Ommabop (publitsistik) uslub
5. Badiiy uslub

Birin ketin nutq uslublari haqida tanishamiz.

1. So‘zlashuv uslubi

Keng qo‘llanadigan uslublardan biri so‘zlashuv uslubidir. Bu uslubda ko‘pincha adabiy til me‘yorlariga rioya qilinadi. So‘zlashuv uslubidagi nutq ko‘pincha dialogik shaklda bo‘ladi. Ikki yoki undan ortiq shaxsning luqmasi dan tuzilgan nutq dialogik nutq deyiladi. So‘zlashuv uslubida ko‘pincha turli uslubiy bo‘yoqli so‘zlar, grammatik vositalar, tovushlarning tushib qolishi, orttirilishi mumkin: Obbo, hamma ishni do‘ndiribsiz-da. Mazza qildik. Ketaqo-o-ol!

So‘zlashuv uslubida gapdagi so‘zlar tartibi ancha erkin bo‘ladi. Ko‘proq sodda gaplar, to‘liqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniladi. Oilada, ko‘cha – ko‘yda kishilarning fikr almashish jarayonida qo‘llanadigan nutq uslubi so‘zlashuv uslubi deyiladi. So‘zlashuv uslubiy adabiy va oddiy so‘zlashuv uslublarini o‘z ichiga oladi. Adabiy til me‘yorlariga qat’iy amal qilingan so‘zlashuv uslubi adabiy so‘zlashuv uslubi, bunday xususiyatga ega bo‘lmagan so‘zlashuv uslubi esa oddiy so‘zlashuv uslubidir. So‘zlashuv uslubining har ikki turi ko‘pincha dialog shaklida ro‘yobga chiqadi. Bu uslubda so‘zlar odatda kinoya, piching, qochirmalarga boy bo‘ladi.

Faqat muayyan bir hududga xos ayrim belgilarni o‘zida namoyon qilgan til shakli sheva hisoblanadi. Bir qancha shevalar yig‘indisi lahja deyiladi. Sheva va lahjalar ma‘lum bir hududda yashovchi aholining mahalliy so‘zlashuv tilidir (masalan, Toshkent shevasi, Farg‘ona shevasi kabi).

2. Ilmiy uslub

Fan-texnikaning turli tarmoqlariga doir ilmiy asarlar, darsliklar ilmiy uslubda yoziladi. Ilmiy uslub aniq ma‘lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar (qoidalar, ta‘riflar)ga boy bo‘lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi: Yomg‘ir - suyuq tomchi holidagi atmosfera yog‘ini. Tomchining diametri 0,5-0,6 mm bo‘ladi.

Ilmiy uslubda har bir fanning o‘ziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniladi, bu uslubda so‘zlar o‘z ma‘nosida qo‘llanadi, qoida yoki ta‘rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo‘laklar, kirish so‘zlar, kirish birikmalar, shuningdek, qo‘shma gaplardan ko‘proq foydalaniladi.

3. Rasmiy-idoraviy uslub

Davlat idoralari tomonidan chiqariladigan qarorlar, qonunlar, nizomlar, xalqaro hujjatlar rasmiy-idoraviy uslubda yoziladi. Ariza, tilxat, ma‘lumotnoma, chaqiruv qog‘ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai hol, e‘lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda yoziladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli qilib tuziladi. Bu uslubning asosiy belgisi: jumllarning bir qolipda, bir xil shaklda bo‘lishi. Bu uslubda ham so‘zlar o‘z ma‘nosida qo‘llanadi, ko‘pchilikka ma‘lum bo‘lgan ayrim qisqartma so‘zlar ishlatiladi, har bir sohaning o‘ziga xos atamalaridan foydalaniladi. Rasmiy-idoraviy uslubda ko‘pincha darak gaplardan, qaror, buyruq, ko‘rsatma kabilarda esa buyruq gaplardan ham foydalaniladi. Bu uslubda gap bo‘laklarining odatdagi tartibda bo‘lishiga rioya qilinadi: O‘z lavozimini suiiste‘mol qilganligi uchun M.Ahmedovga hayfsan e‘lon qilinsin.

4. Ommabop (publitsistik) uslub

Tashviqot-targ‘ibot ishlarni olib borishda qo‘llanadigan uslub, ya‘ni matbuot uslubi ommabop uslub hisoblanadi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so‘zlar ko‘p qo‘llanadi. Nutq ta‘sirchan bo‘lishi uchun ta‘sirchan so‘z va birikmalardan, maqol va hikmatli so‘zlardan ham foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo‘laklari odatdagi

tartibda bo'lad, kesimlar buyruq va xabar maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gaplardan, yoyiq undalmalardan, takroriy so'z va birikmalardan unumli foydalaniladi: Azamat paxtakorlarimiz mo'l hosil etishtirish uchun fidokorona mehnat qilishyapti.

5. Badiiy uslub

Badiiy asarlar (nazm, nasr va dramatik asarlar) badiiy uslubda bo'lad. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga, timsollar (obrazlar) vositasida estetik ta'sir ham ko'rsatadi: O'lkamizda fasllar kelinchagi bo'lmish bahor o'z sepini yoymoqda. Badiiy uslubda qahramonlar nutqida oddiy nutq so'zlari, sheva, vulgarizmlardan ham foydalaniladi.

Badiiy asarlar uslubi aralash uslub hisoblanadi. Unda so'zlashuv uslubiga, kitobiy uslublarga xos o'rinlar ham uchraydi. Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum soha doirasiga, ma'lum nutqiy vaziyatga xoslangan ko'rinishi nutq uslubi hisoblanadi. So'zlar ma'lum nutq uslubiga xoslanish – xoslanmaslik belgisiga ko'ra uslubiy xoslangan va uslubiy betaraf so'zlarga bo'linadi. Ayrim nutq uslubi doirasidagina qo'llanadigan so'zlar uslubiy xoslangan so'zlar, bunday xususiyatga ega bo'lmagan so'zlar uslubiy xoslanmagan yoki betaraf so'zlar deyiladi. Tovush, urg'u, bo'g'in, undalma, morfema, omonim, sinonim, uslubiyat kabi qator so'zlar uslubiy xoslangan so'zlardir. Chunki bu so'zlar asosan tilshunoslik fani doirasida qo'llaniladi.

Osmon, xalq, bayram, o'quvchi, dars, tushlik, salomatlik, odam kabi so'zlar barcha nutq uslublari doirasida birdek qo'llanish imkoniga egaligi sababli uslubiy betaraf so'zlar qatoriga kiradi. Ya'ni, so'zlashuv uslubida ham, kitobiy uslubda ham ishlatiladigan so'zlar uslubiy betaraf so'zlar hisoblanadi: suv, tog', bola, xat.

Nutq madaniyati to'g'risida gap borar ekan, tabiiyki, nutqda so'zlarning o'rinli va o'rinsiz ishlatilishi to'g'risida ham bahs boradi. Qo'llangan til birligini to'g'ri yoki noto'g'ri deyilganda, albatta, ma'lum bir o'lchov (mezon) ga asoslanishimiz tayin. Mana shu o'lchov (mezon) tilshunoslikda adabiy til me'yori deb yuritiladi. Har bir lahjaning, so'zlashuv tilining, adabiy tilning o'z me'yorlari bo'lganidek, nutqning alohida ko'rinishlari bo'lgan argolar, jargonlar ham o'z me'yoriga ega. Xususiy me'yorlar quyidagicha ko'rsatiladi:

1. Dialektal me'yori.
2. So'zlashuv nutqi me'yori.
3. Argolar, jargonlar me'yori.
4. Adabiy til me'yori (adabiy me'yori).

Adabiy me'yori. Ma'lum bir hududda tarqalgan uzus imkoniyatlari o'sha hududda yashovchi aholi uchun istisnosiz tushunarli bo'lad, ya'ni aloqani yengil amalga oshirishga imkon beradi. Bu - tilning o'zi me'yordan iboratligini ko'rsatadi. Me'yori - tilning yashash shaklidir.

Adabiy me'yor uzusga asoslanadi, undan olinadi. Adabiy me'yor adabiy til bilan birga tug'iladi, badiiy adabiyotning, xalq madaniyatining taraqqiyoti bilan rivojlanib, o'z qonun -qoidalarini mustahkamlab boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Yo'ldoshev B, Bobojonov F, Pardayev Z. Badiiy asar tili masalalari. Navoiy: Navoiy DPI nashri. 2001. B.7-11
 2. Виноградов В. Наука о языке художественной литературы и ее задачи. -М.: АН СССР, 1958. -С. 3-5.
 3. Каримов С. Узбек тилининг бадий услуби: Филол. фанлари д-ри дис. ... автореф. -Самарканд: Зарафшон, 1993. -21б.
 4. Ahmadjon B., Islom odobi va madaniyati. Toshkent: «Cho'lpon», 1995 .
 5. Zunnunov A., Hotamov N. Esonov J. MaKtabda adabiyot o'qitish metodiKasi. Toshkent: «O'qituvchi», 1993 .
 6. Yo'ldoshev K. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. Toshkent: «O'qituvchi», 1996
- www.openscience.uz / issn 2181-0842